

Національний музей
народного мистецтва
Гуцульщини та Покуття
ім. Й. Кобринського

Редакційна колегія

Степан Дровозюк
Володимир Демешкан
Катерина Висоцька
Олексій Струкевич
Віктор Брехуненко
Іван Романюк
Світлана Маркова
Роман Подкур
Володимир Дмитрук
Валерій Богословський

Передплатний індекс

60742

З умовами придбання та передплати журналу
"Історичний калейдоскоп"
можна ознайомитись на сайті
www.istorik.com.ua
та за телефонами:
/067/ 961-89-69, /097/ 85-33-703.

Журнал «Історичний калейдоскоп» №2 2019 р.
Засновник і видавець
ТОВ «Видавничий дім «Литаври».
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ
№22521-12421Р від 27.01.2017р.
видане Міністерством юстиції України.
Адреса редакції: 21034, м.Вінниця,
вул. Лебединського, 15. Тел.: /0432/ 66-90-88,
/067/ 961-89-69, /097/ 85-33-703, /073/ 209-82-02
E-mail: IstorKaleido@gmail.com,
Редактор журналу Богословський В.П.
Підписано до друку 15.06.2019 року,
наклад 1000 прим.
Редакція залишає за собою право редагувати
матеріали. Редакція може не поділяти думок
автора. За достовірність фактів, дат, цитат, назв
та інших відомостей відповідальність
несуть автори публікацій.

ЗМІСТ

ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ	
Трипілля і яншао: схожі, але різні	3
<i>Владислав Чабанюк, директор Історико-культурного заповідника "Трипільська культура"</i>	
БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ	
Московсько-українська війна 1658-1659 рр.	5
<i>Іван Жабокрицький</i>	
ІСТОРІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	
Переселення греків з Криму до Північного Надзав'я у 1778 р.: добровільно чи примусово?	7
<i>Анна Гедьо, доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка</i>	
Запорожжя і Крим усередині XVIII ст.	11
БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ	
Бій під Котюжанами: невідомі сторінки Української революції 1917-1921 рр.	12
<i>Віталій Тучинський, кандидат історичних наук, доцент</i>	
ТЕРОР: ЖЕРТВИ І КАТИ	
Мученики совєтської інквізиції	15
<i>Олексій Струкевич, доктор історичних наук, професор</i>	
СКАРБИ КУЛЬТУРИ	
Мистецтво косівських гончарів здивувало Японію, Америку і Європу	19
<i>Наталія Олійник, науковий співробітник Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського</i>	
ІСТОРИЧНА МАНДРІВКА	
Роздуми історика біля старого млина	24
ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВА	
Художник Альтман: доля митця на тлі епохи	26
<i>Тетяна Певень, вчителька історії</i>	
СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ	
Криваві гримаси народного «суду»: 3 історії самосудів ХХ ст.	28
<i>Степан Дровозюк</i>	
АГРАРНА ІСТОРІЯ	
За що Микита Хрущов "покохав" чумизу?	30
<i>Степан Дровозюк</i>	
МУЗЕЙНІ СКАРБИ	
«Щит і меч землі Дубенської»: пам'ять про українців, яких не зламала сибірська каторга	32
<i>Юлія Мацюк, молодший науковий працівник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна</i>	
БОРЦІ ЗА УКРАЇНУ	
Українці - нескорена нація: такий лейтмотив нової книжки про ватажка антибільшовицького повстання Якова Гальчевського	34
<i>Володимир Байдич, директор Державного архіву Хмельницької області Віталій Галатир, головний науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області</i>	
ІСТОРІЯ ВІЙНИ	
Живі "танки": Броньована піхота Другої світової війни	35
<i>Олександр Мончак, офіцер ЗСУ, історик, учасник АТО</i>	
ІСТОРІЯ СЛОБОЖАНЩИНИ	
Повстання Чугуївського полку: «...Прогнать шпицрутенем сквозь 1000 человек по двенадцать раз...»	39
<i>Василь Дахнівський</i>	
ІСТОРІЯ СЛОБОЖАНЩИНИ	
Чим торгували в Харкові у XVIII ст.	41
<i>Василь Дахнівський</i>	
ІНОЗЕМЦІ В УКРАЇНІ	
Неймовірна легенда про могилу Джона Говарда	42
<i>Іван Жабокрицький</i>	
ДЕРЕВА - СВІДКИ ІСТОРІЇ	
Нестаріючі дуби Батурина – свідки історії	43
<i>Наталія Куштурна, завідувач відділу «Парк біля палацу К.Г. Розумовського» НІКЗ «Гетьманська столиця»</i>	
Криворізькі дуби пам'ятають Богдана Хмельницького	44
<i>Євген Дійнега</i>	
ІСТОРІЯ ФОНТАНІВ	
Тасмниці давніх фонтанів	45
<i>Богдана Богословська, студентка історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка</i>	

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ З КРИМУ ДО ПІВНІЧНОГО НАДАЗОВ'Я У 1778 Р.: ДОБРОВІЛЬНО ЧИ ПРИМУСОВО?

Анна Гедь, доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка

У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася, і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство було визнано незалежною від Османської імперії державою, що перебуває під заступництвом Росії.

Претендент на ханський престол Дівлет-Гірей, намагаючись заручитися підтримкою Порти, на початку 1775 р. проголосив себе ханом і за допомогою османських військ захопив владу в Криму. Таким чином, Османська імперія порушила Кючук-Кайнарджійський мир, втрутившись у внутрішні справи Кримського ханства [Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. - С. 272].

Російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого ставленика Шагін-Гірея, який був дуже незадоволений духовною владою турецького султана над Кримом. Ще восени 1774 р. Шагін-Гірей звернувся до російського уряду з проханням допомогти йому військами та грошима, щоб стати ханом. У листопаді 1776 р. Росія ввела свої війська до Перекопу і надала підтримку Шагін-Гірею. О.В.Суворов за дорученням Катерини II проголосив його ханом. 28 березня 1777 р. кримський диван усунув Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Після цих подій татарський уряд офіційно звернувся до Росії з проханням залишити у Криму російські війська [Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. - С.320-324].

Однак реформи Шагін-Гірея (формування регулярної армії за російським зразком, розширення прав християнського населення, перебудова податкової системи на європейський лад) і переслідування політичних супротивників не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Скориставшись цим, на початку грудня 1777 р. Туреччина призначила на ханський престол нового хана - Селім-Гірея. Він в грудні з військами висадився в Кафі. У відповідь на це Росія привела війська до бойової готовності і змогла запобігти висадці турецького десанту [Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. - С.325-328.; Крым: прошлое и настоящее.- М., 1988.- С.28-32].

Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші – збереження колишніх зв'язків Криму і Туреччини. Внутрішня боротьба особливо відбилася на становищі греків, які підтримували Росію і сподівалися, що з перемогою Росії на

півострові встановився б порядок, сприятливіший для християнського населення [Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке.- Одесса, 1889.- С.139].

Росія вирішила придушити повстання в Криму за допомогою зброї. 17 лютого 1778 р. російські війська за наказом князя О.О.Прозоровського оточили війська Селім-Гірея. Селім вимушений був відректися від влади на користь Шагін-Гірея [Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. К., 1886.- С.27].

П. Румянцев виступав за військове вирішення питання Криму, оскільки татари весь час повстають проти російських військ. Він пропонував усіх татар або знищити, або вигнати з Криму, а Крим заселити вірними обивателями, розмістити війська і флот на випадок війни з османами: «Но при истреблении или изгнании их из полуострова Крымского, ежели сие исполниться может, должно оной тотчас занять обывателями верными, надежными и сразмерными силами войск; а флот Вашего Императорского Величества к будущей весне до того усилить, чтоб он мог всякие турецкие покушения и предприятия на сей полуостров уничтожать...» [РДВИА. - Ф.ВУА. - Спр.186.- Арк.12].

Щодо переселення греків в плані П. Румянцева немає жодного натяку. Це й зрозуміло, бо греки були або лояльні Росії, або, нейтральні, тобто були зовсім не проти російського підданства. Тому сенсу в їх переселенні кудись, якщо Крим після «истребления или изгнания татар» треба заселяти «обывателями верными», не було. Командуючий російськими військами в Криму генерал-поручик князь О.О.Прозоровський, не розуміючи мети імператриці в цьому питанні, вважав, що в переселенні християн, внаслідок їхнього пригніченого становища на півострові, немає необхідності, тому що, коли Крим увійде до складу Росії, християни «будут первые здесь жители, почему кажется и выводит их отсюда бы уже не зачем» [Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2. С. 98].

Однак в рескрипті Катерини II П. Румянцеву від 11 лютого 1778 р. імператриця зазначає, що заколот під керівництвом Селім-Гірея навряд чи може бути придушений до кінця зими, а з Османською імперією може знову початися війна.

Катерина II наказує П. Румянцеву: «При таком отступлении к Перекопу и занятии пред оным квартал, предохраняя жительствующих в сем полуострове христиан от утеснений и свирепства, которые они по вере своей и предан-

ности к нам от мятежников и самих турков не минуемо потерпеть могут, надлежит и им дать под защитою войск наших безопасное убежище...» [Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2. С. 225]. Отримавши цей рескрипт, Румянцев приймає рішення війська виводити і 25 лютого 1778 р. ордером Прозоровському наказує виводити війська до Перекопу, але

робити це таким чином, щоб не спровокувати турків на висадку в Криму і зазначає: «Християн при сем случае приглашать на поселение в Азовскую или Новороссийскую губернию...» [РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.209.- Арк.55-55 зв.].

Катерина II в рескрипті П. Рум'янцеву від 9 березня 1778 р., наполягаючи на добровільному переселенні греків, рекомендувала «особливо уговаривать тамошнего греческого митрополита, обнадежа его разными выгодами, хану же самому вразумить, что сие делается в предупреждение могущего им быть мщениия от татар и может статься и от турок, если оные в Крым придут» [Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - 1887. - Т.3. - С.171; РДАДА. Ф.16. Оп.1.- Спр.588. Ч.12.- Арк.381].

Однак в наказі Новоросійському, Азовському і Астраханському генерал-губернаторові Г.О.Потьомкіну імператриця дала додаткове розпорядження підготуватися до прийому колоністів, щоб вони не відчували потреби ні в чому і були б забезпечені достатньою кількістю землі [РДАДА. Ф.16. оп.1.- Спр.800.- Арк.1-1 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. -Т.2.- С.319-320].

Князь Потьомкін, одержавши наказ імператриці 10 березня 1778 р., надіслав свої ордери Азовському губернаторові В.О.Черткову і Новоросійському - Язикову з наказом піклуватися про кримських християн, а особливо про бідних, котрим у першу чергу треба надавати для поселення добру землю, побудувати урядовим коштом хати, забезпечити їх необхідним провіантом, видавати зерно для посіву, звільнити від податків. Заможних християн належало запи-

сати в купці, міщани і ремісничі цехи [РДАДА. Ф.16. оп.1.- Спр.800.- Арк.3-3 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. -Т.2.- С.320-322].

Одночасно князь Потьомкін надіслав два листи князю Прозоровському, в яких, вказуючи на бажання імператриці переселити християн з Криму до Росії, радив за допомогою митрополита Ігнатія й інших довірених осіб умовляти греків переїжджати. Російським військовим начальникам, котрі перебували на той час в Криму, наказувалося ласкаво приймати і направляти в Новоросійську і Азовську губернії в залежності від їхнього власного бажання. Кримського хана Шагін-Гірея належало переконати, що переселення християн робиться для врятування їх від помсти татар і турків. До того ж вказувалося, що хан від цього не матиме ніяких витрат, а навпаки отримає велику нагороду з боку Росії [РДАДА. Ф.16. оп.1.- Спр.588.- Арк.473; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. -Т.2.- С.322].

Князь Прозоровський мав іншу думку щодо переселення греків з Криму на Україну і в рапорті графу Рум'янцеву-Задунайському від 11 березня 1778 р. писав, що з цим ніколи не примиряться ні хан, ні кримський уряд, тому що в цьому вони побачать привід до захоплення Криму Росією. До того ж християни в Криму називаються ханськими ясирами, котрі приносили ханській скарбниці основний прибуток [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.213.- Арк.315 зв.; РДАДА. Ф.16. Оп.1.Спр.588. Ч.13.- Арк.473; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.- Т.2.- С.351-352].

З історичних джерел випливає, що християни, які проживали в Бахчисараї, не бажали переселятися. Проте, в разі переселення, християни хотіли знати, що вони отримають взамін нерухомого майна, якого вони позбудуться, чи буде надана їм допомога з казни, яку і скільки землі їм буде надано, які податки вони будуть сплачувати та ін.

17 липня 1778 р. кримські старшини подали хану скаргу на Суворова і резидента Костянтинова за схилення місцевих греків і вірмен до переселення в межі Росії. У проханні заявлялось, що деякі вірменські попи секретно повідомили їм, що російські командири з резидентом Константиновим умовили підданих греків і вірмен "имение свое продать и в дорогу совсем приготовить". [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.211.- Арк. 29; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2.- С.561]. За словами старшин, російські представники і грецьке та вірменське духовенство заявляли, що хан їх уступив імператриці, тобто фактично обманювали їх. При цьому старшини дивувалися, що імператриця, яка оголосила ханство вільним і подарувала цих підданих християн, не тримає свого «священного» слова щодо незалежності ханства, і гарантії того, що воно самостійно буде управлятися на півострові. Їм важко було повірити, що російський двір так легко відмовляється від виконання укладених договорів [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.211.- Арк. 29; Дубровин Н. Присоедине-

ние Крыма к России. - Т.2.- С.561]. Шагін-Гірей 18 липня 1778 р. запевнив їх, що це чутки і ніякої мови про переселення з незалежного Криму, сучасне становище якого забезпечено російською імператрицею, не може бути [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.211.- Арк.29 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2.- С.561-562]. До греків і вірмен він звернувся з наказом негайно надати відомості про поширювачів чуток щодо переселення і стосовно того, що хан поступився своїми підданими російському уряду [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.208.- Арк. 29 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2.- С.562].

Греки і вірмени м. Козлова, довідавшись, що їм нібито пропонують приготуватися до переселення, виявили незадоволення таким рішенням і звернулися до Ахмета-аги з проханням припинити підготовку до переселення. Вони заявили, що «его светлостью довольны, и отчизною своею довольны и от предков наших платим дань своему государю, хоть саблями рубить нас станут, то не думаем мы и куда-либо идти» [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.208.- Арк.162-162 зв.; РДАДА. Ф.16. Оп.1.-Спр.588. Ч.13.- Арк. 352-353; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.- Т.2.- С.579-580].

Шагін-Гірей неодноразово звертався до Суворова про чулки щодо переселення християн. У листі до резидента А.Д.Костянтинова він писав: «Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне за щитою и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить» [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.211.- А.30; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2.- С.581].

Суворов надіслав ханові наступну відповідь: «Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан в Крыму живущих о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мятежа татары мстят им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона все милостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благо-поспешествовать не оставите, поелику все, что до особы вашей касается предохранено и награждено будет» [РДВІА. Ф.ВУА.- Спр.208.- Арк.168.; РДАДА. Ф.16, оп.1.-Спр.588. Ч.13.- А. 340; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2.- С.583].

Шагін-Гірей просив, враховуючи, що імператриця поклала на нього «береження» християн, залишити їх в Криму, чому і вони самі будуть раді, і «императорское священное звание и честь» збережеться. Однак хан був вимушений підписати Наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерини II і закликав мешканців Криму не чинити опір бажаним залишити територію півострова [РДВІА.- Ф.ВУА.- Спр.211.- Арк.35].

Незадоволені такими діями, кримські старшини вирішили довести ханові його помилку. Вони нагадували, що ніхто з його пращурів в угоду іншим не віддавав своїх підданих. Члени уряду також попереджали Шагін-Гірея, що переселення християн призведе до великих збитків. Вони обіцяли звернутися до Катерини II за допомогою [РДВІА.- Ф.ВУА.- Спр.211.- Арк.33].

26 липня Шагін-Гірей надсилає листа Румянцеву, в якому вказує на своє враження, що переселення проводиться за наказом російського уряду, а не є добровільною акцією за ініціативою самих християн.

Спільними зусиллями російських діячів переселення християн розпочалося 26 липня 1778 р. Про це Суворов писав Костянтинову: «Начало похвально даруй Боже сего числа вам совершить... Вчера предисловие, сегодня первая книга» [Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР). Ф.123/2. Спр.254/46. Арк 33; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.- Т.2.- С.594-595].

Опинившись у скрутному становищі перед російським урядом, з одного боку, і кримським – з другого, Шагін-Гірей цього ж дня звернувся з листом до фельдмаршала Румянцева з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то «не оставитъ его высоким своим пособием», тому що нарікання серед

... СТАРШИНИ ДИВУВАЛИСЯ, ЩО ІМПЕРАТРИЦЯ, ЯКА ОГОЛОСИЛА ХАНСТВО ВІЛЬНИМ І ПОДАРУВАЛА ЦИХ ПІДДАНИХ ХРИСТИЯН, НЕ ТРИМАЄ СВОГО «СВЯЩЕННОГО» СЛОВА ЩОДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ ХАНСТВА...

підвладного йому народу збільшуються. Він також прохав переселяти тільки християн, котрі добровільно погодилися на вихід [Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.- Т.2.- С.596-597].

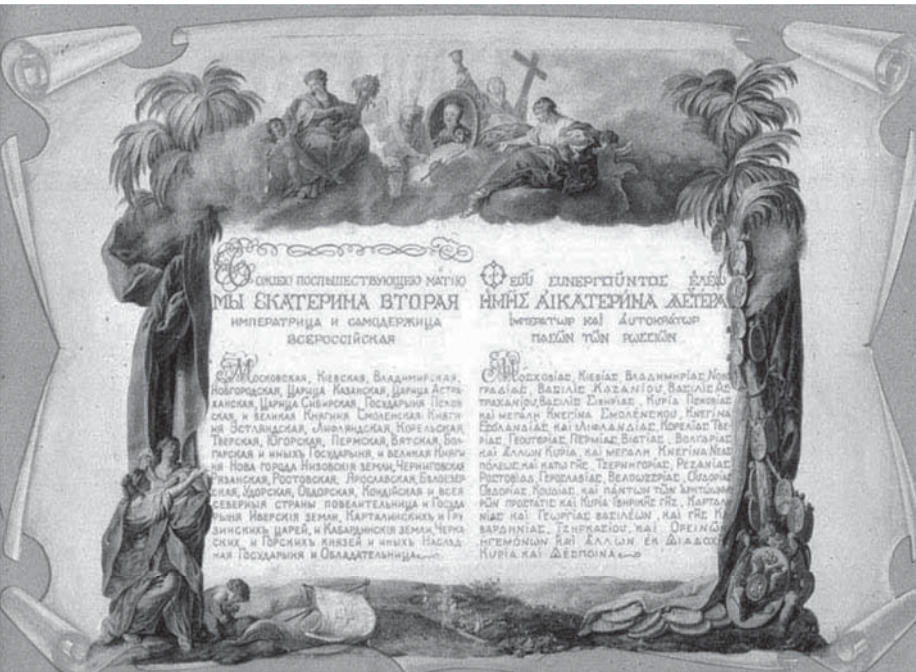
Тим часом переселення продовжувалося, і 29 липня 1778 р. Суворов сповістив Потьомкіна, а 30 липня - Румянцева, що найвищим бажанням усіх християн є те, щоб їх оселили разом і на вигідних місцях. Вони жалкували за залишеною у Криму маєтністю, і він мусив пообіцяти відшкодувати їхні збитки. В іншому випадку християни відмовлялися зрушуватися з місця [РДВІА.- Ф.ВУА.-Спр.211.- Арк.37-39; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.-Т.2.- С. 609-610].

Румянцев наказував: «Внушайте хану и правительству, что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем, , видя, что турки не только единовѣрных своих, но и подданных наших христиан и именно ушедших запорожцев охотно приемлют» [Архів зовнішньої політики Росії. Ф. 132/2. Спр.252. Арк. 422 зв.; Дубровин Н.Присоединение Крыма к России. - Т.2.- С.618-619].

Не дочекавшись від хана вирішення про-

блеми, татарські представники від імені «всех крымских обывателей» звернулися з проханням безпосередньо до Катерини II. У проханні татари писали, що переселення християн під-

німе в Криму антиросійські настрої. Татарські представники відзначали, що добровільному переселенню вільних християн вони ніяк не перешкоджають, однак всі спроби призупинити переселення тих християн, які хочуть залишитися в Криму, російським керівництвом відкидаються (тобто їх переселяють насильно).

Румянцев у листі до хана від 2 вересня намагався переконати його, що Катерина II дозволила християнам переселитися до Росії за їхніми проханнями і добровільним бажанням внаслідок постійних загроз з боку татар. У зв'язку з такими обставинами, Російська держава не могла відмовити своїм одновірцям у цьому проханні. Румянцев суворо заборонив російським військам примушувати християн до переселення [Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.2. - С.685].

Шагін-Гірей писав Румянцеву у листі від 7 вересня 1778 р.: «Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводить одних только тех христиан, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзвываясь, что они знают что делают» [РДВИА. Ф.ВУА.- Спр.211.- Арк.25-25 зв.].

Позиція хана і татарського уряду вже ніяк не могла протидіяти процесу переселення християн. Незважаючи на ускладнення взаємовідносин між ханським урядом і Росією, 8 вересня 1778 р. Суворов повідомив Потьомкіна і Румянцева про бажання гірських татар прийняти християнство і переселитися до Росії [РДАДА. Ф.16. оп.1.- Спр.588. Ч.13.- Арк.365-365 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.

- Т.2.- С.699].

Нарешті, в рапортах від 16 вересня 1778 р. Потьомкіну і 18 вересня Румянцеву Суворов повідомляв: "Вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ" [РДВИА. Ф.ВУА. -Спр.208.- Арк.276; РДАДА. Ф.16. Оп.1. - Спр.588. Ч.13.- Арк.370-371; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. -Т.2.- С.710]. На вивід християн було витрачено 130 тис. руб.

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга із скаргою на вчинки російської влади. Вони подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн.

Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі користувалися великою увагою з боку російського двору. Вони залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися до Криму. На подарунки самим депутатам і на їх утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 руб.86 коп. [Дубровин Т.3, СПб., 1887.- С.73-75].

Пізніше позиція Росії щодо прохання татар ще більше проявилася. 8 березня 1779 р. Панін висловив своє негативне ставлення до прохання кримського уряду мати при царському дворі свого резидента. В листі від 9 березня 1779 р. до ханського уряду він підкреслив, що вивід християн був пов'язаний із обставинами, що склалися [Дубровин Н. Присоединение Крыма к России.- Спб., 1887.- Т.3. - С.63-66].

З огляду на те, що хан через вивід християн втратив свої прибутки, імператриця надіслала йому 50 000 крб. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи [Судиенко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских.- 1875.- Т.IV.- С.107-108; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т.3.- С.157-158].

Підводячи підсумки, слід відзначити, що переселення християн з Криму здійснювалося виключно з ініціативи російського уряду. Християн доводилося вмовляти, залякувати, обіцяти всілякі пільги, давати хабарі духовенству, щоб воно активно умовляло людей переселятися, і ханським чиновникам, щоб не перешкождали переселенню.

Причиною переселення за матеріалами листування російських чиновників був захист християн від можливої помсти татар, а також від турків, якщо ті раптом висадяться в Криму в разі виведення звідти російських військ. Однак з документів незрозуміло, наскільки реальною була загроза християнському населенню з боку татар і турків. Самі християни такої загрози не відчували. За винятком тієї частини греків, яка, якщо вірити документам, злившись з російським військом, займалася пограбуваннями та насильством над татарами. Саме вони були агітаторами переселення до Російської імперії. Основна маса християн, в тому числі греків, не брала участі в цих грабежах, тому вини за собою не відчувала. У зв'язку з цим, агітато-

рам доводилося залякувати людей вигадками про те, що хан уступив християн імператриці, і якщо вони відмовляться переселятися, то будуть суворо покарані як з боку хана, так і російських військових.

Духовенству також доводилося застосовувати всю свою владу і авторитет, щоб схилити людей продавати майно і переселятися. Багато християн (в тому числі з духовенства), зверталися до татарських чиновників з проханням перешкодити переселенню.

Як видно з документів, був момент, коли християни - жителі набережних і гірських поселень, відмовилися переселятися, тому Суворов вжив енергійних заходів. Самі кримські чиновники запевняли, що ніхто з християн від помсти татар не постраждає, а хан навіть ручався собою в цьому перед Суворовим. Загрози ці були скоріше уявними, самі християни їх зовсім не відчували.

Одним з мотивів могла бути необхідність підтримання образу Катерини, як захисниці християн, якого вона потребувала перед неминучою війною з Османською імперією. В ході цієї війни вона розраховувала на підтримку своїх завойовницьких походів з боку християн - османських підданих.

Недостатньо аргументованою є точка зору про бажання підірвати економіку ханства. Ця причина взагалі не згадується як мета переселення в документах російських чиновників. Наприклад, Румянцев, пропонуючи Катерині II план приєднання Криму до складу Росії, натякає фактично на фізичне винищення або вигнання кримських татар і заселення півострова вірними обивателями. Перебільшеною є теза про значний вплив християн на економіку ханства.

Прихильники добровільного характеру переселення аргументують свої висновки проханнями митрополита Ігнатія до Катерини II і Святого Синоду у 1771-1772 рр. Однак, слід відзначити, що в зверненнях митрополита мова йшла лише про прийняття християн у підданство Російської держави, а не про переселення до Росії. На противагу їм, переселення греків прирівнюють навіть до депортації. Ці твердження викликають сумнів, тому що в джерелах мова йде про вмовляння християн представниками царату до виходу з Криму, виплату їх боргів, обіцяння пільг.

Отже, переселення кримських греків на територію Маріупольської округи можна пояснити завданням російської державної колонізації Новоросійського краю у кінці XVIII ст.

ЗАПОРОЖЖЯ І КРИМ УСЕРЕДИНІ XVIII СТ.

Цікава тема відносин Запорожжя і Криму – кримська сіль. У торгівлі українських купців сіллю Запорожжя відіграло важливу посередницьку роль.

Кіш Запорозької Січі у 1750 р. у листі до пристава кримських соляних озер Уман-Юзупа просив забезпечити сіллю Козака Кумпана коштом козака Тарана, який мав дозвіл від пристава на 1749 р.

Компанія полтавських купців у 1763 р. звернулася до Коша з проханням допомогти зменшити мито на сіль.

Пристав соляних озер Амін-баша закликав запорожців брати сіль, кіш вимагав знизити податок за вози з сіллю.

Торгівці сіллю долали на своєму шляху чимало різних перешкод. Наприклад, Кіш скаржився гетьманові на те, що офіцери Новосіченського ретраншементу відбирали пашпорти і вимагали по 3-5 копійок з воза солі, а також 20 копійок на Микитинській заставі, та по 5 копійок з порожнього воза.

Про прагнення до взаємовигідної торгівлі свідчить те, що сторони обговорювали питання про будівництво мостів через степові річки. Наприклад, хан Крим-Гірей дозволив товаришеві канівського куреня Петрові Носенкові побудувати своїм коштом міст через р. Рогачик.

В історії українсько-кримської торгівлі були й екзотичні товари. Так, у 1762 р

Кіш відрядив старшину Григорія Швидкого для придбання верблюдів на подарунки петербурзьким вельможам і старшині Гетьманщини з дозволу хана.

Ще одне цікаве питання – конфлікти та взаємні претензії і шляхи їх вирішення. У другій половині 40-х рр. розглядалося питання щодо обвинувачення ханом Селім-Гіреєм семи запорожців у пограбуванні в степу кримського купця.

Траплялися випадки, коли татарські табунні заходи-

ли на територію Запорожжя, тому Кіш вимагав виплат за випас цих табунів.

Царський уряд прагнув, щоб відносини Запорожжя і Криму відбувалися під його контролем, тому створював спеціальні комісії за участю козаків і кримських депутатів, які розглядали спірні питання. Одна з таких конференцій, на якій розглядалися взаємні претензії Війська Запорозького і Криму, відбулася восени 1752 р. Кіш висунув проєкт утворення на кордоні застав. Спроби мирного вирішення суперечок були також з кримського боку. Так, татари просили дозволу випасати худобу в запорозькому степу через брак у них паші.

Часом до загострення відносин призводили наїзди гайдамаків на татарську територію. Під час одного з таких наїздів гайдамаки захопили понад 600 коней і поранили 13 ногайців. Кіш вжив заходів щодо налагодження цього конфлікту і наказав паланкам повернути коней до Криму.

В кінці 50-х рр. Військо Запорозьке і Крим намагалися вирішувати конфлікти у процесі безпосередніх відносин. У листуванні між ними йшлося, зокрема, про вбивство запорожця кримськими чабанами та пограбування в Криму запорожця Карпа Великого. Кримський хан Халім-Гірей звернувся зі скаргою до гетьмана про те, що в урочищі Мала Долина наїздом п'яти запорожців у турецького купця Юсупа було пограбовано гроші й коштовне каміння. Цю справу розглядав Генеральний суд у Глухові у присутності татарського мурзи. Велося листування з приводу захоплення 47 запорожців Кубанською ордою на Кальміусі у 1762 р.

Загострення прикордонних стосунків виникло внаслідок пересування Єдичкульської орди з правого на лівий берег Дніпра, оскільки запорожці здавна користувалися там ловами, плавнями й сіножатями.